

А.Ж. Әбденов 

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
e-mail: Aidyn_617@mail.ru

З.Б. БАЙДОСОВ ЖӘНЕ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ТАРИХНАМАСЫ: ДЕРЕККӨЗДЕР, ТҰЛҒАЛАР, АЙМАҚТЫҚ МЕКТЕП

Бұл зерттеу мақаласында Батыс Қазақстан, әсіресе Ақтөбе облысы тарихын зерттеуге елеулі үлес қосқан тарихшы және профессор Закиратдин Байдосовтың (1933-2024) ғылыми мұрасы қарастырылады.

Зерттеудің мақсаты – ғалымның XVIII-XX ғасырлардағы тарихи тұлғалар, қоғамдық-саяси қайраткерлер, ұлт батырлары және Кіші жүз тарихындағы басқа да маңызды мәселелер туралы зерттеулерін талдау арқылы оның еңбектерінің отандық тарихнамадағы орны мен маңызын анықтау. Зерттеудің әдіснамалық негізі өмірбаяндық, тарихнамалық, тарихи-деректаулық және жүйелік тәсілдерді пайдаланады, бұл бізге ғалымның Қазақстандағы тарихи ғылымның дамуы тұрғысынан зерттеуге және оның зерттеу тұжырымдамаларының, дереккөздерінің және әдістерінің ерекшеліктерін бағалауға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеуде З.Б. Байдосовтың еңбектері Қазақстан мен Ресейдің мұрағаттық құжаттарына, сондай-ақ кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргін және олардың құрбандарын ақтау туралы Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті Ақтөбе облыстық департаментінде сақталған қылмыстық істер мен мұрағаттық құжаттарға негізделген. Ғалымның ғылыми мұрасы Батыс Қазақстан тарихын зерттеудің дереккөздер базасын айтарлықтай кеңейткені, жаңа мұрағаттық материалдарды енгізуге, аймақтық тарихнаманы дамытуға және ұлттық тарихтағы бірқатар мәселелерді қайта қарастыруға ықпал еткені анықталды. Алынған нәтижелер З.Б. Байдосовтың отандық тарих ғылымының дамуындағы орнын анықтауға және оның ғылыми мұрасының қазіргі заманғы тарихи зерттеулер үшін маңыздылығын бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Кіші жүз, отарлық саясат, ұлт-азаттық күрес, тарихи тұлғалар, Кеңестік тотализм, қуғын-сүргін құрбандары.

A.Zh. Abdenov

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan
e-mail: Aidyn_617@mail.ru

Z.B. Baidosov and the historiography of Western Kazakhstan: sources, personalities, regional school

This research article examines the scholarly legacy of historian and professor Zakiratdin Baidossov (1933-2024), who made significant contributions to the study of the history of Western Kazakhstan, particularly the Aktobe region.

The purpose of this study is to determine the place and significance of the scholar's works in domestic historiography by analyzing his works on historical figures of the 18th-20th centuries, socio-political figures, national heroes, and other key issues in the history of the Younger Zhuz. The study's methodological framework utilizes biographical, historiographical, historical source study, and systemic approaches, allowing us to examine the scholar's personality within the context of the development of historical scholarship in Kazakhstan and evaluate the specifics of his research concepts, source materials, and methods.

This study analyzes the works of Z. B. Baidosov, based on archival documents from Kazakhstan and Russia, as well as criminal case files and archival documents from the Aktobe Region Department of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, covering the political repressions of the Soviet period and the rehabilitation of their victims. It was established that the scholar's scholarly legacy significantly expanded the source base for research on the history of Western Kazakhstan, contributed to the introduction of new archival materials, the development of regional historiography, and the rethinking of a number of issues in national history. The results allow us to determine Z.B. Baidosov's place in the development of domestic historical scholarship and assess the significance of his scholarly legacy for modern historical research.

Keywords: Junior Jüz (the Lesser Horde), colonial policy, national liberation struggle, historical figures, Soviet totalitarianism, victims of repression.

А.Ж. Абденев

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан
e-mail: Aidyn_617@mail.ru

З.Б. Байдосов и историография Западного Казахстана: источники, личности, региональная школа

Исследовательская статья посвящена научному наследию историка, профессора Закиратдина Байдосова (1933–2024), внесшего значительный вклад в изучение истории Западного Казахстана, прежде всего Актюбинского региона.

Цель исследования заключается в определении места и значения трудов ученого в отечественной историографии на основе анализа его работ, посвященных историческим личностям XVIII–XX веков, общественно-политическим деятелям, народным батырам и другим ключевым проблемам истории Младшего жуза. Методологическую основу исследования составили биографический, историографический, историко-источниковедческий и системный подходы, позволившие рассмотреть личность ученого в контексте развития исторической науки Казахстана и оценить особенности его исследовательской концепции, источниковой базы и научных методов.

В ходе исследования проанализированы труды З.Б. Байдосова, основанные на документах архивов Казахстана и России, а также материалах уголовных дел и архивных документах Департамента Комитета национальной безопасности Республики Казахстан по Актюбинской области, посвященных политическим репрессиям советского периода и реабилитации их жертв. Установлено, что научное наследие ученого существенно расширило источниковую базу исследований по истории Западного Казахстана, способствовало введению в научный оборот новых архивных материалов, развитию региональной историографии и переосмыслению ряда проблем национальной истории. Полученные результаты позволяют определить место З.Б. Байдосова в развитии отечественной исторической науки и оценить значение его научного наследия для современных исторических исследований.

Ключевые слова: Младший жуз, колониальная политика, национально-освободительная борьба, советский тоталитаризм, жертвы репрессий.

Кіріспе

Тарихшы Зәкіратдин Байдосұлы Байдосов 1933 жылдың 24 маусымында Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы бұрынғы Қорғантүз (қазіргі Байқадам) ауылында дүниеге келеді. 1955 жылы Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтын тарихшы мамандығы бойынша аяқтап, кейін 1985 жылға дейін кеңес және партия қызметкері ретінде қалыптасу, өсу-өрлеу жолдарынан өтеді.

Ол Оңтүстік Қазақстан облысы Созақ ауданында комсомол ұйымының бірінші хатшысы болып еңбек жолын бастайды. Сөйтіп, бұрынсонды өзі көрмеген, бейтаныс өңірде үлкен мектептен өтеді.

Кейіннен өзі туып-өскен Ақтөбе облысында түрлі деңгейдегі басшылық қызметтерде еңбек етті. Бастапқыда Шалқар аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы болып, өзі туып-өскен өңірдің жастарына жетекшілік жасап біршама жауапты істерді жүзеге асырады.

Ол облыста Темір және Исатай (қазіргі Қобда ауаны) аудандарын басқарып, сол өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуына, ауыл шаруашылығын өркендету жұмыстарына басшы-

лық етті. Зәкіратдин Байдосұлы жас кадрларды тәрбиелеу, қолдау бағытында жүйелі еңбек етті. Кейін облыста басшылық деңгейге көтерілген көптеген азаматтар оның ұстаздық еңбегін үнемі айтып жүретін болды.

Ғалым 1985 жылдың қараша айынан бастап, 2012 жылға дейін немесе 27 жыл бойы әуелі Ақтөбе педагогикалық институты, кейіннен Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің оқытушысы, аға оқытушысы, профессоры және тарих факультетінің деканы қызметтерін атқарады (Байшов, 2023: 3 б.). Осы аралықта білім берудегі қажырлы еңбегі айқын көрініп, тәуелсіздіктің бастапқы кезеңіндегі тарихқа жанаша серпін берді.

Материалдар мен әдістер

Еліміздегі тарих ғылымының дамуы белгілі бір тұлғалардың ғылыми еңбектерімен, зерттеу бағыттарымен және әдіснамалық ұстанымдарымен тығыз байланысты. Осындай отандық тарихнамада өзіндік орны бар ғалымдардың бірі – З.Б.Байдосов. Бұл мақалада З.Б. Байдосов еңбектерін зерттеуде пайдаланылған дереккөздер жүйесі мен ғылыми-зерттеу әдістері қарас-

тырылып, олардың тиімділігі мен ерекшеліктері ашып көрсетіледі.

Ғалымның еңбектерінің маңыздылығы мен күрделілігін ескере отырып, зерттеудің дереккөздік базасы жан-жақты сараланды.

Зерттеу жұмысымызда ғалымның Ресей Федерациясының Санкт-Петербургтегі Орталық мемлекеттік тарихи архиві, Орынбор облыстық мемлекеттік архиві, ҚР Орталық мемлекеттік архиві, ҚР Президентінің архиві, ҚР Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің архиві (ҚР ҰҚКА), ҚР ҰҚК Ақтөбе облыстық департаментінің архиві және Ақтөбе облыстық мемлекеттік архив материалдары негізінде жазылып, XX ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап баспадан шыққан ғылыми, ғылыми-көпшілік еңбектерінің тарихи маңыздылығы көрсетіледі.

Талқылау

Қоғам қайраткері, тарихшы З.Байдосовтың қызметі мен шығармалары жайлы ғалымдар мен журналистердің жазған мақалалары жеткілікті. Әсіресе, 1992-2007 жылдардағы жүргізген зерттеулері мен жастарды еңбекке баулудағы табысты еңбектері үшін ҚР Президентінің жарлығымен «Парасат» орденімен марапатталды. Сонымен бірге, «Ақтөбе мешіті» қоғамдық қорының басшысы ретінде Ақтөбе қаласында салынған мешіт құрылысының жұмыстарын ұйымдастыруда зор қызмет атқарып, сол кезеңдегі облыс әкімі Е.Сағындықов «Нұр Ғасыр» мешітін салудағы еңбегін бағалайды және 2008 жылы З.Б.Байдосовқа «Ақтөбе облысының құрметті азаматы» атағы берілгендігі жөніндегі бірнеше материалдар жарияланады (Байдосұлы, VII-том, 2014: 381).

Автордың Ақтөбе өңірінің тарихына байланысты көлемді еңбектері шығарылды. Оның «Ақтөбе облысының тарихынан» (1991), «Ту ұстап, тарлан мінген тархан» (1992), «Есет батыр» (1993), «Қазан жүрек Қайдауыл» (1996), «Қуғын-сүргін құрбандары» (1997), «Үш ғасыр перзенттері» (1997), «Ақтөбе мұнайы: өткені мен бүгінгісі» (2001), «Төлеп молданың қажылық сапары» (2005), «Қаражігіт» (2008), «Нұр Ғасыр мешіті» (2009), «Ақкісі энциклопедиясы» (2013), төрт томнан тұратын «Зұлмат пен үрей: зобалаң анатомиясы» (2014) тағы басқалары, сонымен бірге жарияланған көлемді мақалалар автордың тынбастан жүргізген ғылыми-зерттеу істерінің жемісі деуге болады.

Нәтиже

Қазан төңкерісінен кейін XVIII ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өлкемізде болған отаршылдыққа қарсы күресті зерттеуге арналған көптеген монографиялық немесе басқа да сипаттағы еңбектердің жарық көргені белгілі. Е.Бекмахановтың зерттеуі осы тақырыпқа арналған еңбектер ішінде тарихшыларға жаңа бағыт берген ғылыми ізденіс болды. Сондай ақ Н.Е.Бекмаханованың, Т.Ж.Шойынбаевтың, А.Н.Нүсіпбековтың, С.З.Зимановтың, У.Х.Шалекеновтың ізденістері тарих ғылымына қосқан қомақты үлес еді (Құрманалин, 2019: 9-10).

Сонымен бірге XIX ғасырдың бірінші жартысында өткен ұлт-азаттық қоғалыстарға тән ортақ заңдылықтар мен олардың ерекшеліктері, Кіші жүздегі XVIII-XIX ғасырларда қалыптасқан саяси құрылыс пен экономикалық дамудағы өзгерістер, осы аймақты мекендеген халықтардың этникалық құрамы туралы мәліметтерді ғалымдар Т.З.Рысбековтің, Б.Қ.Бірімжаровтың, М.Н.Сдықовтың еңбектерінде жан-жақты қарастырылғандығын айтып кету қажет (Құрманалин, 2019: 19-20).

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы аграрлық өзгерістер тарихына арнап еңбек жазған авторлардың бірі – Б.А.Төлепбаев. Автор аталған кезеңдегі өлкедегі аграрлық қатынастар тарихын таптық қағида тұрғысында қарастырғанымен, патша өкіметінің қоныстандыру және қазақ жерлерін тартып алу сияқты әрекеттерін ашып көрсетеді (Төлепбаев, 1984: 270).

Соғыстан кейінгі кезеңде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы өлкедегі аграрлық қатынастар тарихын зерттеген Б.Сүлейменов болды. Автор «XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы аграрлық мәселе» атты монографиясында еліміздің Ресей империясының аграрлық-шикізат көзі болғандығын нақты көрсетеді және сол кезеңдегі реформалар талданып, өлкенің империяның аграрлық шикізат көзіне айналғандығы дәлелденген (Сүлейменов, 1963: 411). Б.Сүлейменов қазақ жерлерін патшалықтың тартып алуы аграрлық қатынастырдың шиеленісуінің басты себебі ретінде қарастырады. Сондай-ақ қазақ жерлерінің күшпен тартып алынып, казак әскерлері мен қоныстанушы шаруаларға бөліп берілгені де жазылады (Қалыбаева, 2019: 31-32).

Көрнекті Алаш қайраткері, тарихшы, ғалым Т.Шонанұлының «Қазақ жер мәселесінің тарихы» кітабында қазақ жерін отарға айналдыру, қазақ даласын талау тарихын екі дәуірге бөледі: бірінші, орысқа бағынғаннан кейін XIX ғасырдың 80-жылдарының басына дейін, яғни атты казактардың пайдасына жер алу дәуірі; екінші 80-жылдардың аяғынан, 90-жылдардан бастап бері қарай Николай құлағанға дейін қара шекпенділер үшін жер алу дәуірі. Осы тұста автор пікірі мынадай: «Ресейдің қол астына кіргеннен бергі қазақ жерінің тарихы – колония тарихы» деп атап, оны нақты деректермен дәлелдегендігі жөнінде Әбу Тәкенов баяндайды (Телжан Шонанұлы мұралары, 2007: 24-25).

Қазақ жерінде әскери шептер мен бекіністер, кейінірек қалалар салынып, тонау саудасын жүргізуді басшылыққа алған жәрмеңкелер мен тұрақты сауда орындары қалыптасты (Б.Құрманбеков, 2010: 5-6). Алым-салық мөлшері көбейді. Бұлардың барлығы да қазақ жамағатының басына түскен қасірет нәубеті болған.

Қазақстанның батыс өңірінде туып-өскен отаршылдық дәуірдегі мемлекет қайраткерлерінің, халық батырларының қызметін зерттеген, көлемді ғылыми-танымдық еңбектер шығарған З.Байдосов пен Т.Төлепбергенидің (Есет батыр, 1993: 43), жалпы, арнаулы орта және жоғары оқу орындарындағы Қазақстан тарихы, өлкетану пәндері оқытушылары мен студенттеріне жәрдемдік құрал ретінде шығарған (Үш ғасыр перзенттері, 1997: 363), Ө.Есмырзаұлының (Есет батыр Көкіұлы, 2012: 254), С.Құрманалиннің (Бөкенбай батыр әулеті және ұлт-азаттық күрес тарихы, 2018: 41-42), Ә.Мұқтардың «Азаттық күрестегі ұрпақтар сабақтастығы (XVIII-XIX ғғ.)» мақаласы (Ел қорғаған Ер Есет, 2023: 30-35) және басқа да зерттеушілердің ізденістері арқылы өлке тарихының зерделенуіне зор үлес қосты. Өңір жешіресінің бетке ұстарларын тарих көмбесінен аршып алды.

Еліміздің егемендікке қол жеткізуінен кейінгі тарих ғылымына келген тың серпін жергілікті тарихшыларды да бейқам қалдырмады. Осыған сәйкес тарихшы-ғалым З.Байдосовтың осы мәселеге байланысты ізденістерін ерекше атауға болады.

Зәкіратдин Байдосұлының XX ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап баспадан шыққан ғылыми, ғылыми-көпшілік еңбектері Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің басынан-ақ, Қазақстан тарихына егеменді елдігімізге сай жаңа көзқарасты, соңы ғылыми байламдарды

қалыптастыру бағытымен, серпілістерімен үндескен болатын. Олар халық арасында, өткенімізге деген жаңа көзқарастардың, танымдардың қалыптасуына үлкен әсерлерін тигізумен қатар, Ақтөбе облысының тарихына байланысты бұрын-соңды зерттеліп жария болмаған мұрағаттық деректерді, айтылмаған жазылмаған тың мәселелерді бірінші рет ғылыми айналымға салды. Автордың қай еңбегін, мақаласын алып қарасанызда байқауға болады.

Оның үстіне, Зәкіратдин Байдосұлы «Ақтөбе энциклопедиясының» (2001ж.) жарық көруіне де айтарлықтай еңбек сіңірді және оның авторларының бірі. Ғалымның арнаулы ғылыми жазған туындылары 1998-2008 жылдар арасында баспадан шыққан «Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясына» да енді. Ол тарихымыздағы айтулы тұлға Табын Бөкенбай батыр жайлы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Орынбор, Орал, Ақтөбе облыстарына 5 рет ғылыми экспедицияларды басқарып барған (Байдосұлы, VII-том, 2014: 378-379).

Тарих тағылымы көрсеткендей, қазақ халқының өткен әр заманының өзіндік ерекшеліктері бар. Ол – диалектикалық заңдылық. З.Байдосұлы жоғарыда келтірілген мәселелерді саралай келе, осы бір үш ғасырдан аса кезеңді үш үлкен кезеңге бөліп, өзіндік тұжырым жасайды.

Бірінші кезең. XVII ғасырдың 80-ші жылдарынан XIX ғасырдың екінші жартысына дейінгі аралықты қамтитын қазақ елінің қасиетті заманы. Бұл – жоңғарлар шапқыншылығының шыңына жетіп, қазақ халқының «Ақтабан шүбырынды, Алқакөл сұламаға» ұшырап, XVIII ғасырдың 30-шы жылдарынан бастап, XIX ғасырдың 50-ші жылдарының аралығында оның Ресей империясының қол астына еніп, өз тәуелсіздігін толықтай жойып, сөйтіп кіріптарлық қасіретінің зардабын тартуы болмақ. Осы аралықта қазақ халқы жоңғарларға қарсы Ұлы Отан соғысын, Ресейдің отарлық саясатына қарсы бірімен бірі жалғасып жатқан халық-азаттық қозғалыстарын басынан кешірді. Олар қанға бөкітіріліп басылды.

Екінші кезең. Бұл кезең XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басы аралығын қамтып, қазақ елінің Ресей империясының толықтай отарлық аймағына айналып, халқының саяси, экономикалық және қоғамдық жағынан толықтай құнсыздануы, оның жерінің отарлық байлық қорына айналуы, орыс мұжықтарының қазақтың ең шұрайлы жерлеріне қоныстануы, жер асты байлықтарының өндірістік игерілуі кең көлем-

де басталып, орыстандыру саясатының етек ала бастауымен айқындалады (Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін), 2002: 138-142).

Осы кезеңде қазақ даласында 40 миллион га. шұрайлы шабындықтар мен жайылымдықтар қоныс аудару қорына берілді, патша үкіметі «бөліп ал да, билей бер» мақсатымен қазақ еліндегі ғасырлар бойға қалыптасқан хандық басқару жүйесін жойып, оның орнына отарлық саясатты іс жүзіне асыруға бейімделген жаңа басқару жүйелерін енгізіп, қазақ жерін бірнеше облыстарға, оларды уездерге, соңғыларын болыстықтарға, оларды ауылдарға бөліп, руаралық қырғи-қабақтықты қоздырды.

Үшінші кезең. Қазақ елі толықтай отарлық аймаққа айналды. Оның үстіне, Қазан төңкерісінен кейінгі кеңестік-тоталитаризм зардабын шекті. Қазақ жамағаты қуғын-сүргінге ұшырады. Осыларға халық қарсы күресті. Таңдаулы перзенттері сталиндік зұлматтың құрбаны болды.

Міне, осы кезеңдерде ұлы тұлғалық биікке көтеріліп, халық санасында өшпестей орын алған – Әйтеке би, Есет Көкіұлы, Қайдауыл батыр, Есет Көтібарұлы, Алмат Тобабергенұлы, Мырзағұл Шыманұлы, Төлепберген Серғалиұлы, Ұзақбай Құлымбеттегі, Қаражігіт Бектауұлы, Асау Барақұлы, Дәуіт Асауұлы, Дербісәлі Беркімбайұлы т.б. саңлақтар тарихтың көш бастарлары. Сол замандардың әлеуметтік-экономикалық, саяси-қоғамдық болмыстарын біз атаған және басқалардың тарихи істері мен сөздерінен зерделеп, кезеңдейді.

Олардың қазіргі егемен Қазақстанның болашақтағы шапағатты көкжиегіне жеткізер ұрпақтарды тәрбиелеудегі маңызы зор. Әлгі аталған тарихи тұлғаларды ру шеңберінде қалдыруға болмайды. Олар өздерінің жанқиярлық қаһармандық істерімен бүкіл қазақиялықтың қырына шыққан ұлт, ел мақтаныштары (Байдосұлы, VI-том, 2014: 3-5).

Өткен ғасырда халқымыздың басынан өткен зобалаң жылдардың зардабынан тарихымыз орны толмас қасіретке толды. Кеңестік солақай саясаттың салдары жаппай ашаршылыққа әкеліп, жазықсыз жапа шеккендердің саны артты, халқымыз орасан демографиялық құлдырауды басынан өткерді.

Халқының азаттығы үшін бас көтерген ұлт зиялылары тоталитарлық режимнің қырына ілініп, аямай басып-жаншылды. Еліміздің тарихындағы аса ауыр кезеңдердің бірі XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы халыққа жазылуы қиын қасіреттер әкелген саяси қуғын-сүргін еді.

Кеңестік тарихтағы оқиғаларды жаңаша зерделеу, кезінде «халқы жауы» ретінде жалған айыпталған, жазаланған ұлт өкілдерінің тыйым салынған еңбектерін қайта жариялау, т.б. мәселелер тұрды. Отан тарихы мәселесін бұрынғы стереотиптік көкарастардан арылтып, жаңа парадигмалық ұстанымдарды негіздеу жолында тарих ғылымдарының докторы, профессор А.С.Төкеновтың өзіндік орны бар. Қуғын-сүргінге ұшыраған ұлт өкілдерінің еңбектерін қайта баспадан шығару ғалымның ел тарихын жаңа мазмұндағы сапада зерттелуіне үлесі зор.

Баршаға белгілі, ғалымның бастамасымен, тікелей араласуымен (алғы сөздерін, негізінен өзі жазған) Е.Бекмахановтың (1992 ж., 1994 ж.), С.Асфендияровтың (1993 ж.), М.Шоқайдың (1993 ж.), М.Тынышпаевтың (1993 ж.), С.Қожановтың (1994 ж.), Т.Шонанұлының (1995 ж.), т.б. еңбектері жарыққа шығады [Исмағұлов, 2020: 56-57].

XX ғасырдың 90-жылдары Ақтөбе қаласы маңындағы Түйетөбе жерінде жаппай атылғандардың қорымы анықталған еді. Саяси қуғын-сүргін құрбандарының ұрпақтары, сонымен қатар өлкетанушылар өтініштері бойынша осы жерде қуғын-сүргін құрбандарына арналып арнайы 1997 жылы ескерткіш-белгі орнатылды.

Жалпы Ақтөбе облысы бойынша 2 мыңнан аса адам ату жазасына кесілген. 1997 жылы құрастырылған «Саяси қуғын-сүргін құрбандары» атты үш томдық еңбекте саяси қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалардың аты-жөндері, әлеуметтік құрамы және т.б. мәліметтер келтірілгендігі туралы тарихшы Қ.Сәрсембина баяндайды (Саяси қуғын-сүргін құрбандары, 1997: 3 томдық).

2021 жылы өңірлік комиссия «Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы» атты мақалалар жинағының I-ші бөлімі (Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы, 2021) және 2022 жылы II-ші бөлімі шығарылып, облысымыздағы саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы алғашқы ұжымдық еңбектері басылып шықты. Редакциялық алқа құрамында және жинақты дайындауда өңірге танымал тарихшы-ғалымдар мен өлкетанушылар – А.Айталы, Б.Мырзабай, Р.Бекназаров, Г.Избасарова, Ү.Исмағұлов және басқа ғалымдар атсалысты (Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы, 2022).

Қазақстан Республикасы Прокуратура жүйесі, ҚР ҰҚК облыстық департаменттері 1997-2013 жылдар арасында, кезінде жазықсыз жазаланғандар істерін қайта қарап, оларды ақтау жұмыстарын кең көлемде жүргізді. Осы тұста

2013 жылы З.Байдосов сәуір-тамыз айларында ҚР ҰҚК Ақтөбе облыстық департаментінің мұрағатында зерттеу жұмыстарын жүргізеді. 1700-ден аса қылмысты істер (олардың жартысына жуығы 2-5 томнан тұрады) зерттелді. Солардағы 1400 ақталған адамдардың деректері жинақталып, өз алдына бір том көлемінде өңделіп баспаға дайындалды.

Облыс бойынша ақталған 6400 адамдарды аудандар бойынша қайта жинақтап, жаңадан құрастырып, өткен үш томдықта (алғашқы жинақ З.Байдосовтың басшылығымен 1997 жылы жарық көреді) орын алған кейбір жинақтарын қайта қарап, жаңа материалдармен толықтырылды. Ең бастысы «Зұлмат пен үрей: зобалаң анатомиясы» деген үлкен ғылыми талдау жұмысы ойдағыдай жүргізіліп, оның өзі бір том болып жазылды. Сөйтіп жалпы көлемі 112 шартты баспа табақтық 4 томдық кітап дайындалды. Оның 1-ші томында «Зұлмат пен үрей: зобалаң анатомиясы» деген ғылыми талдау, 2-ші томында 2013 жылдың сәуір-қыркүйек айларындағы автордың ҚР ҰҚК Ақтөбе облыстық департаментіндегі мұрағатта жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарының материалдары берілген, ал 3-4 томдарында жеке адамдар бойынша, бірсыпыра толықтырулармен қайта жасақталған 5000 адамның деректік материалдары берілген. Сонымен қатар, 1-4 томдардың әрбіреуінде бұрын жарияланбаған «халық жаулары» деп айыпталып жазықсыз жазаланғандардың фотоқұжаттары қылмыстық істердің тек 20 пайызында ғана бар. Көптеген фотоқұжаттар сапасының өте нашарлығына байланысты кітапқа енгізуге мүмкіндік болмағандығы айтылған. Тағы бір жаңалық ретінде жазықсыз жазаланғандар жайлы өте құпия болып келген құжаттар, сол күйінде сканерленіп кітаптарға енгізіледі.

Автор «Зұлмат пен үрей: зобалаң анатомиясы» кітабының 1-ші томында сонымен қатар, XX ғасырдың 20-30-шы жылдардың басындағы Ақтөбе облысында болған зобалаң, 1936-1938 жылдардағы Ақтөбе облыстық Ішкі Істер Халық Комиссариаты басқармасының қызметтері, қуғын-сүргіннің «құлақтары мен көздері», немістердің қоныстануы, корейлердің Ақтөбе облысына келуі (Ақтөбе облысына күштеп жер аударылған ұлт өкілдері: тарихы мен тағдыры, 2023: 6-7), оңшыл-троцкийшіл ұйым және олардың талқандалуы, Қудалауға түскен мұнайшылар мен мамандар жөнінде ақпараттарды кеңінен келтіреді.

XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы, бұрынғы КСРО-дағыдай, Ақтөбе облысы бойынша

Кеңестік тоталитаризмнің жүргізген саяси қуғын-сүргін барысы ғылыми тұрғыдан талданып баяндалған. Сонымен қатар, «халық жауы», «контрреволюционерлер», «ұлтшылдар», «алашордашылар», «Отанын сатқан опасыздар» деген айыптар тағылып, көрсетілген кезеңде зобалаңға түсіп атылған, айдалған адамдардың әрбіреуінің қысқаша деректері берілген. Ол деректер ҚР ҰҚК Ақтөбе облыстық департаментінде сақталған қылмыстық істер негізінде жасақталған (Байдосов, I-том, 2014: 16-21).

XX ғасырдағы 20-40 жылдар Қазақстан тарихында, белгілі дәрежеде ауыр да, айқындаушы да кезең болғандығы шындық. Осы кезеңдегі өмір сүрген аға, орта, өскелең жас ұрпақтардың болмысы арқылы аштық, елдегі өзара теке-тірес, алапат соғыс, қуғын-сүргін, олардың қайтып жазылмас зардаптары, сол кездегі ұжымдастыру, отырықшыландыру, индустрияландыру, қоғамдық ағымдағы дүркіреген саяси серпілістердің құйындары ағындады. Осылардың ішіндегі ең ауыры, ең қасіреттісі халықтың рухани жағынан соққылануы, кеңестік тоталитаризмнің өз халқының ішінде жүргізген қуғын-сүргіні екендігі шындық.

Ғалымның жұртшылық тарапынан жоғары баға алған зерттеу еңбектерінің бірі – «Қаражігіт» деп аталатын кітабы. 2008 жылы жарыққа шыққан бұл туындыда тарихи тұлға, өз заманының парасатты биі, жоғары дәрежедегі мәмілегер Қаражігіт Бектауұлының өмір сүрген ортасы, оның қоғамдық-әлеуметтік қатынастарды реттеудегі рөлі нақты деректермен баяндалған. Автор Ресей Федерациясының Санкт-Петербургтегі Орталық мемлекеттік тарихи мұрағаты, Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты материалдары негізінде, басқа да көптеген деректер көзі арқылы би бейнесін жалпы жұртшылық алдына тұтастай тартады (Дияров, 2010: 5-6).

Қаражігіт жайлы XX ғасырдың 90-шы жылдарының ортасынан айтыла бастады. З.Байдосов өзінің «Азаттықтың сұңқары», «Қазан жүрек Қайдауыл», «Ел құнары Мырзағұл», «Қырық жол-ғасырлар куәсі» деген еңбектерінде, облыстық, республикалық деңгейлерде өткен ғылыми-теориялық конференциялардағы Есет батыр, Көтібар, Қайдауыл, Достан би жайлы баяндамаларында «Қаражігіт Бектауұлының Кіші жүз аймағы тарихында белгілі орын алатын зор тұлға...» екендігін әлденеше рет атап көрсетеді. Ол «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясының 5-ші томында «Қара жігіт» 1788-1793 жылдары қозғалысқа тікелей қатысып, Байұлы, Әлімұлы, Же-

тіру тайпаларына, ру басыларына жазған үндеу хаттарында халықты Сырым батыр жағына шығуға шақырған... Арынғазы Әбілғазыұлы және Серғазы Айшуақұлы арасындағы саяси тартыс кезінде Арынғазыны қолдаған, – деп көрсеткен (З.Б.Байдосов. Қаражігіт молда Бектауұлы // Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы. V-ші том 272-ші бет).

Автор екінші бір мақаласында Қаражігіт Бектауұлының «...Қазақай мұсылмандық мектебін, Бұқар медресесін бітіріп өз аймағында халық арасында ислам идеясын, Алланың бір, Мұхаммед пайғамбарымыздың хақтығын кең тарату, нығайту жолында бар күшін сала еңбек еткен. Алланы ұлықтап, пайғамбарымызға салауат айтайық деп шақырған. Халық Қаражігіттің айтқандарына сенген, соңына ерген...» – деп жазады (З.Б.Байдосов. «Ақтөбе» энциклопедиясы. Ақтөбе, 2001. 499-шы бет). (Байдосов, 2008: 298-299).

Аталған түс қазақ халқының тарихын зерттеуде жаңа әдістемелік қағидалар мен бұған дейін ғылыми ізденіс нысандарына айнала қоймаған азаттық қозғалыстар мәселелерін, сол тұстағы халық қорғаны бола білген батырлар мен тарихи тұлғаларды зерттеудің жаңадан басталып жатқан уақыты болатын. Ғалымның табандылығы мен қажыр-қайратының нәтижесінде XVIII-XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық күрестің көсемдері болған Әйтеке би, тама Есет Көкіұлы, Есет Көтібарұлы, Қайдауыл батыр және т.б. тарихи тұлғалар туралы деректер Қазақстан және шетелдік архивтердің «жабық» қорларынан алынған мәліметтер арқылы көпшілік қауымға паш етіліп, алғаш рет ғылыми айналымға енді.

Зәкіраддин Байдосұлының тағы бір орны ерекше еңбегінің бірі 2013 жылы жарық көрген «Ақкісі энциклопедиясы...». Бұл әулеттік қауымға ұсынылған кітапта Ақтөбе, Қызылорда облыстарында өмір сүріп жатқан, шамамен осыдан төрт ғасырдан аса уақыт бұрын саяси тартыстың салдарынан Сырдарияның төменгі ағысына, одан Борсық құмы, Мұғалжар тауының бойына келіп, жергілікті Алшын тайпалық одағының ортасына тұрақтап, сіңіп, ұрпақтарын өндіріп-өсірген, кейін Шекті халқымен тағдырлас болып кеткен қырғызәлілер жайлы тарихи деректер бере отырып, оны шежіренама ретінде баяндайды. Бұл еңбегі он бес жылдан аса уақыт бойы жинақталып, мұрағаттық құжаттар мен халықтың санасында сақталған тарихи әңгімелер негізінде жазылады (Байдосұлы, 2013: 4-5).

Еліміздің экономикасының дамуында мұнай мен газ секторының алатын орны ерекше. Даму

шежіресі тым әріден басталатын қазақ мұнайы өнеркәсібінің бай тарихы бар. Кезінде Темір, Байғанин аудандарында басшылық қызмет атқарған З.Байдосов Ақтөбе мұнайының кешегісі мен бүгіні туралы деректер жинақтап, өңірдің мұнай саласының мен даму тарихын зерттеуге де мән берді (Әбденев, 2023: 3).

Автордың облыстық, республикалық баспа беттерінде жарияланған көлемді мақалалары тынбастан жүргізген ғылыми-зерттеу істерінің жемісі деуге болады. Еңбектері қазіргі, болашақтағы ұрпақтарымыз үшін танымдық, тәрбиелік маңызы үлкен боларлық дүниелер екендігі белгілі.

Қорытынды

Еліміздің ғылым саласының дамуына үлес қосқан ғалымның тағылымдық-танымдық еңбектері – бүгінгі буын үшін үлкен мұра. Ғалымның көзі тірісінде, 2021 жылы Сақтаған Бәйішев атындағы Ақтөбе облыстық әмбебап-ғылыми кітапханасында Зәкіраддин Байдосов атындағы жаңа кабинет ашылды. Осы кабинетке ғалым өзінің жеке кітапханасынан сирек кездесетін кітаптарын сыйлады. Сонымен қатар, Ақтөбе облыстық мемлекеттік архивінде автордың 1940-2014 жылдардағы жүргізген ізденістері мен зерттеу жұмыстарының құжаттары жеке 808-ші қорында сақталынған.

Кезінде қызмет барысында Д.Қонаев, В.Ливенцов, О.Қозыбаев, М.Жолдасбеков, Н.Назарбаев секілді тұлғалармен пікірлесіп, тәжірибе алмасқан З.Байдосов бірнеше құрметті марапаттарды иеленеді (Байдосұлы, VII-том, 2014: 383). Оған елі, халқы үшін жасаған еңбектерін ескеріп, бұрынғы КСРО кезінде «Октябрь Революциясы», «Еңбек Қызыл Ту», «Құрмет белгісі» ордендерімен марапатталады. 1996 жылы Шалқар ауданы әкімшілігі мен мәслихатының шешімімен «Шалқар ауданының Құрметті Азаматы», «Ақтөбе облысының Жыл Адамы-1998», 2002 жылы Темір ауданының «Құрметті Азаматы», 2005 жылы «Ақтөбе қаласының Құрметті Азаматы», 2008 жылы «Ақтөбе облысына еңбегі сіңген қайраткер», «Құрметті Азаматы» деген атақтар беріледі.

Зәкіраддин Байдосов қазақ жеріндегі XVIII-XIX ғасырлардағы қоғамның саяси-экономикасы мен шаруашылығы, қоғамдық құрылысына және Кіші жүздің саяси өмірін зерттеуге мол үлес қосты. Сонымен қатар елдің батырлары, мемлекет және қоғам қайраткерлерін кеңінен көрсетіп, алғаш болып Ақтөбе өңіріндегі саяси

қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы архивтік деректер бойынша салмақты еңбек жасады.

Зәкіратдин Байдосовтың өңірлік тарихты зерттеудегі басты ерекшелігі – оның тарихи үдерістерді тек жалпыұлттық деңгейде емес, нақты аймақтық кеңістікте кешенді түрде қарастыруында. Ғалым Ақтөбе өңірінің тарихын зерттеу арқылы жалпы қазақ тарихының құрамдас бөлігі ретінде Кіші жүз аймағының саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын терең талдады. Оның айырмашылығы – бұрын ғылыми айналымға тартылмаған жергілікті мұрағат деректерін, соның ішінде Қазақстан мен Ресей архивтеріндегі «жабық» қор материалдарын кеңінен пайдалануы.

Сонымен қатар, З. Байдосов өңір тарихындағы тұлғалардың рөлін жаңаша бағалап, батырлар мен қоғам қайраткерлерінің қызметін тек тарихи факт ретінде емес, ұлттық сана мен тарихи жадты қалыптастырушы фактор ретінде қарастырды. Ол аймақтық тарихты зерттеуде деректанулық дәлдік пен жүйелілікке сүйене отырып, бұрын назардан тыс қалған саяси қуғын-сүргін мәселелерін алғашқылардың бірі болып ғылыми тұрғыда зерделеді.

Осылайша, ғалымның ғылыми мұрасы өңірлік тарихты зерттеуде жаңа әдіснамалық бағыт қалыптастырып, жергілікті тарихты ұлттық тарихпен сабақтастыра қарастырудың үлгісін көрсетті.

Әдебиеттер

- Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы (2021). I-ші бөлім. Ақтөбе: «Хабар-Сервис» ЖШС. – 200 б.
- Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы (2022). II-ші бөлім. Ақтөбе: «Хабар-Сервис» ЖШС. – 200 б.
- Ақтөбе облысына күштеп жер аударылған ұлт өкілдері: тарихы мен тағдыры (2023) – Монография/Автор Р.Жұбаныш. – Ақтөбе. – 192 б.
- Әбденев А.Ж. (2023) Еңбегі елеулі ғалым // Ақтөбе газеті. №103. 4 б.
- Байдосұлы З. (2014) Үш ғасыр перзенттері. 7-ші том. – Алматы: Kursiv. – 385 б.
- Байдосұлы З. (2014) Үш ғасыр перзенттері. 6-шы том. – Алматы: Kursiv. – 337 б.
- Байдосов З.Б. (2014) Зұлмат пен үрей: зобалаң анатомиясы. 4 томдық. – Ақтөбе: Нобель. – 313 б.
- Байдосұлы З. (2013) Ақкісі энциклопедиясы. Шежіренама. Астана: Фолиант. – 384 б.
- Байдосов З.Б. (2008) Қаражігіт. Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС. 308 б.
- Байдосов З., Төлепбергенов Т. (1993) Есет батыр. Атырау. 43 б.
- Байшов Б.Б. (2023) Тарих тағылымын таратушы // Ақтөбе газеті. №103. 4 б.
- Дияров Н. (2010) Қаражігіт би кесенесі // Ақтөбе газеті, желтоқсан. 5 б.
- Есмырзаұлы Ө. (2012) Есет батыр Көкіұлы. Ақтөбе. – 254 б.
- Исмағұлов Ү. (2020) Тарихшы-ғалым Әбу Тәкенов және отандық тарихты жаңаша зерделеу мәселелері // Қазақ тарихы журналы. №8: 56-57 бб.
- Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). (2002). Бес томдық. 3-том. – Алматы: «Атамұра». 768 б.
- Қалыбаева А. (2019) Өлкедегі аграрлық қатынастар. // Қазақ тарихы журналы. №5. 31 б.
- Құрманалин С. (2019) Кіші жүз және Есет Көтібарұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс (1847-1858 жж) / Монография. Орал: «Полиграфсервис», 2019. – 256 б.
- Құрманалин С. (2018) Бөкенбай батыр әулеті және ұлт-азаттық күрес тарихы // Қазақ тарихы журнал. №7: 41-42 бб.
- Құрманбеков Б. (2010) Ырғыздың қилы тарихы. – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС. – 100 б.
- Мұхамбетулин А. (2023) Ел қорғаған Ер Есет. – Ақтөбе: ЖК «Полиграфия». – 376 б.
- Саяси қуғын-сүргін құрбандары (1997) / Құрастырған: Байдосов З., Сәрсембина Қ., Кудинов Ф., Фадеев К. – Ақтөбе: 3 томдық.
- Сулейменов Б.С. (1963) – Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX века (1867-1907 гг.). Алма-Ата: АН Каз ССР. – 411 с.
- Телжан Шонанұлы мұралары (шығармалар, зерттеулер және мақалалар (2007) – Алматы: Ел-шежіре. – 368 б.
- Төлепбаев Б.А. (1984) Социалистические аграрные преобразования в Средней Азии и Казахстане. Москва: Наука. – 270 с.

References

- Aqtobe onirindegi kenestik kugyn-surgin zobalany (2021) – I-shi bolim. Aqtobe: «Habar-Servis» ZhshS. – 200 b. (in Kazakh)
- Aqtobe onirindegi kenestik kugyn-surgin zobalany (2022) – I-shi bolim. Aqtobe: «Habar-Servis» ZhshS. – 200 b. (in Kazakh)
- Aqtobe oblysyna kushtep zher audarylgan ult okilderi: tatihi men tagdyry (2023) – Monografiya/Aftor R.Zhubanysh. Aqtobe. – 192 b. (in Kazakh)
- Abdenov A.Zh. (2023) Enbegi eleuli galym // Aqtobe gazeti. №103. 4 b. (in Kazakh)
- Baidosuly Z. (2014) Ush gasyr persentteri. 7-tom. Almaty: Kursiv. – 385 b. (in Kazakh)
- Baidosuly Z. (2014) Ush gasyr persentteri. 6-tom. Almaty: Kursiv. 337 b. (in Kazakh)

- Baidosov Z.B. (2014) – Zulmat pen urei: zobalan anatomiasy. Aqtobe: Nobel. – 313 b. (in Kazakh)
- Baidosuly Z. (2013) Aqkisi encyclopediasy. Shezhirenama. –Astana: Foliant. – 384 b. (in Kazakh)
- Baidosov Z.B. (2008) Qarazhigit. Aqtobe. «A-Poligrafiya» ZhshS. – 308 b. (in Kazakh)
- Baidosov Z., Tolepbergenov T. (1993) Eset batyr. Atyrau. 43 b. (in Kazakh)
- Baishov B.B. (2023) – Tarihy tagylymyn taratushy // Aqtobe gazeti. №103. 4 b. (in Kazakh)
- Diyrov N. (2010) Qarazhigit bi kesenesi // Aqtobe gazeti, zheltoqsan. 5 b. (in Kazakh)
- Esmyrzauly O. (2012) Eset batyr Kokiuly. Aqtobe. – 254 b. (in Kazakh)
- Ismagulov U. (2020) Tarihshu-galym Abu Takenov zhane otandyk tarihty zhanasha zerdeleu maseleleri // Qazaq tarihy zhurnaly. №8: 56-57 bb. (in Kazakh)
- Qazaqstan tarihy (kone zamannan buginge deiin). (2002) Bes tomdyk. 3-tom. Almaty: «Aramura». – 768 b. (in Kazakh)
- Qalybaeva A. (2019) Olkedeги аграрlyq qatynastar // Qazaq tarihy zhurnaly. №5. 31 b. (in Kazakh)
- Qurmanalin S. (2019) Kishi zhuz zhane Eset Kotibaruly bastagan ult-azattyq koterilis (1847-1858) / Monografiya. Ural: «Poligrafservis». 256 b. (in Kazakh)
- Qurmanalin S. (2018) Bokenbai batyr auleti zhane ult-azattyq kures tarihy // Qazaq tarihy zhurnaly. №7: 41-42 bb. (in Kazakh)
- Qurmanbekov B. (2010) Yrgyzydyn qily tarihy. Aqtobe: «A-Poligrafiya» ZhshS. – 100 b. (in Kazakh)
- Muhambetulin A. (2023) – El qorgagan Er Eset. Aqtobe: ZhK «Poligrafiya». 376 b. (in Kazakh)
- Saiysi qugyn-surgin qurbandary (1997) – / Qurastyrgan: Baidosov Z., Sarsembina Q., Kudinov F., Fadeev K. Aqtobe: 3 tomdyq. (in Kazakh)
- Suleimenov B.S. (1963) Agrarnyi vopros v Kazahstane poslednei treti XIX – nachala XX veka (1867-1907 gg.). Alma-Ata: AN Kaz SSR. – 411 b. (in Kazakh)
- Telzhan Shonanuly muralary (shygarmalar, zertteuler zhane maqalalar (2007). Almaty: El-shezhire. – 368 b. (in Kazakh)
- Tolebaev B.A. (1984) Socialisticheskie agrarnye preobrazovaniya v Srednei Azii i Kazakhstane. Moskva: Nauka. 270 b. (in Kazakh)

Автор туралы мәлімет:

Әбденәв Айдын Жақсанұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті (Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: Aidyn_617@mail.ru).

Information about the author:

Abdenov Aydin Zhaksanuly – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov (Aktobe, Kazakhstan, e-mail: Aidyn_617@mail.ru).

Сведения об авторе:

Абденәв Айдын Жақсанұлы – кандидат исторических наук, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова (Актөбе, Казахстан, e-mail: Aidyn_617@mail.ru).

Келіп түсті: 19.06.2026

Қабылданды: 31.08.2026